

др Милош Мацура,
професор Филозофског факултета у Београду
у пензији, редовни члан САНУ

ДА ЛИ ЈЕ СТАНОВНИШТВО ПРЕДМЕТ ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

У раду се разматрају три питања: најпре, како је проблем становништва третиран у разним системима политичке економије; затим, због чега је становништво нашло, односно није нашло место у појединим од тих радова; и, на крају, имали подручја политичке економије у којима расправа о демографским проблемима не би смела недостајати. Одговарајући на ова питања аутор закључује да је потребно у систем политичке економије уградити одговарајуће делове о радној снази, запослености и незапослености, пре свега ради њиховог властитог значаја. Упоредо са овим категоријама требало би размотрити везу становништва са акумулацијом, инвестицијама, производњом, избором технологије, као и образовањем, здравственом заштитом и слично. Полазећи од парцијалних проблема и односа, вредело би покушати да се да оцена алтернативних модела демографског развоја.

Кључне речи: Демографија. – Политичка економија. – Закон становништва. – Економске доктрине.

Са академиком Иваном Максимовићем, чијој су годишњици посвећени следећи редови, у два маха сам разговарао о месту становништва у систему политичке економије. Најпре смо, поводом појаве његове *Политичке економије* (1979), овлаш покренули питање због чега се у политичкој економији ретко расправља о демографским проблемима. Затим смо се у вези са појавом IX и X књиге *Целокупних дела Светозара Марковића*, чији је рецензент био Максимовић, питали шта је то могло подстаћи аутора да у *Начелима политичке економије* поклони толико простора теорији умножавања становништва. Ни том

приликом нисмо, међутим, отишли у разговору далеко, па је – бар за мене – питање остало отворено.

Данас, када се поводом јубилеја друга Максимовића разматрају различита питања, учинило ми се опортуним да се вратим на ову недовршену дискусију. Чинило ми се да треба покренути три питања: најпре, како је проблем становништва третиран у разним системима политичке економије; затим, због чега је становништво нашло, односно није нашло место у појединим од тих радова; и, на крају, има ли подручја политичке економије у којима расправа о демографским проблемима не би смела недостајати.

I

Одговор на прво питање потражићу у малом узорку познатих дела. За избор није било одлучујуће да ли је дело означено као „систем“, „начела“ или сл., ни да ли обрађује питања „политичке економије“, или „народне економије“. Битно је било да разматра целокупност, или бар раван народноекономских проблема. Из разумљивих разлога у узорак нису ушли микроекономски системи и теорије. Због тога се на овом месту неће споменути микроекономска теорија фертилитета Х. Лајбенстајна, мада иначе у сваком другом погледу заслужује да буде споменута.

Иако по времену, идејама и материји пре претходи него што припада модерној економији, дело Виљема Петиа заслужује да буде наведено јер обрађује време предемографске транзиције, као и због тога што, упоредо са динамичким, истиче структурне проблеме становништва. У *Расправи о порезима и контрибуцијама* (1662) Пети, између осталог, разматра чиниоце ефикасности пореза и међу онима који негативно делују издваја недостатак људи и неповољну структуру радне снаге, с једне стране, и непознавање броја, богатства и занимања становништва, с друге. Адам Смит, који се економским проблемима бавио шире и свестраније, није, међутим, у *Истраживању природе и узрока богатства народа* (1776) поклонио пажњу демографском фактору.

За економску школу то ће учинити Т. Малтус у *Есеју о принципу становништва* (1798. и прерађено издање 1803), мада се не може рећи да је тај есеј био надахнут идејама класичне школе. Најмање два постулата Малтусовог принципа показали су се неодрживим: онај о диспропорционалном расту становништва и намирница и о одговорности порочности радничке класе за пренасељеност. Међутим, то неће представљати препреку да се тај принцип укључи у систем модерне економске мисли, јер он говори о модерном проблему који је покренула демографска транзиција. Самим тим се пропозиција о пренасељености неће укључити у систем политичке економије. Уместо тога, имплиците ће се узимати да је кретање становништва – свеједно због чега – компатибилно кретању главних демографских варијабли. То, нарав-

но, неће сметати Дејвиду Рикарду да у *Начелима политичке економије и опорезивања* (1817) погледа какве могу бити импликације брзог раста становништва и незапослености, на понашање економског система.

Критика Малтусовог принципа становништва није се могла ослањати само на економску аргументацију, већ је морала укључити и одговарајућу социјалну доктрину. У свом *Прилогу критици политичке економије* Фридрих Енгелс је оспорио важење закона о опадајућем приносу, супротстављајући му дејство техничког прогреса; одбацио је порок и незнање радничке класе као узрок пренасељености, јер је за њу одговорна капиталистичка акумулација; међутим, прихватио је – макар теоријски – да може да наступи ситуација кад ће се пренасељеност морати сузбити масовном контролом рађања. Ток демографске транзиције у западном свету, напредак демографске статистике и анализе, као и жива радозналост и интересовање за људске проблеме, навешће Џона Стјуарта Мила да у *Принципима политичке економије* (1848) посвети значајну пажњу становништву. Он ће то чинити водећи рачуна не само о економским аспектима, већ и у ширем етичком и социјалном контексту, карактеристичном за његово дело.

У првом тому *Капитала* (1887) Карл Маркс је расправљао о становништву у делу посвећеном акумулацији капитала, где је и формулисао своја три закона. У првој, општој одредби, истиче се да не постоји некакав природни закон становништва, већ да је сваки такав закон историјски дат. Друга два закона односе се на капиталистичке прилике: релативна пренасељеност је резултат деловања капиталистичке акумулације, а не прекомерног рађања, док је број рађања и умирања у радничкој породици у инверзном односу са расположивим животним намирницама. Маркс је увео у анализу функционисања акумулације радну снагу и њене слојеве, систем запослености, незапослености и резервне индустријске армије, рађање и величину породице као и социјалне аспекте болести и диференцијалну смртност. За заиста широку расправу о становништву дали су му повод ондашњи тренутак демографске транзиције у Енглеској и богата статистичка и аналитичка грађа расположива за ту земљу. Када је, седамдесетак година касније, Смулевич покушао да актуелизира Марксов закон становништва у капитализму и да формулише такав закон у социјализму, није у томе успео. Вероватно је да му је недостајала историјска перспектива, и да није схватио разлике које су стварале различите фазе демографске транзиције у Западној Европи и Совјетском Савезу.

Убеђен да је основ богатства у народу и раду, а подржан у томе од Чернишевског, Мила и Маркса, Светозар Марковић је посветио читав други део својих *Начела политичке економије* проблему становништва и његовом развоју. Он се неоспорно креће у великим идејама деветнаестог века и аргументовано оспорава Малтусову тезу о пољопривреди и становништву. Међутим, XV глава о умножавању људи и XVI глава о пољопривреди, одишу свежином и реализмом који би се у ондашњем стању знања тешко могао очекивати. Његове анализе здравственог

стања и прилика у којима се формирала смртност, на једној страни, и наталитет, на другој, задивљују данашњег читаоца. Иако се о демографској транзицији у Србији онога доба није много знало, он је уочио њене манифестације и схватио је не само као израз општег привредног напретка, већ и друштвене еманципације, а нарочито еманципације жена.

Економска мисао последњих деценија прошлог и првих деценија двадесетог столећа као да је изгубила смисао и интересовање за проблем становништва. Преокупирана другим проблемима, европска економска јавност једва да је приметила чланак А. Ландрија *Три демографске теорије* (1909), који је најавио појаву новог демографског режима у индустријализованом свету. У том режиму не делује више економски аутоматизам демографског раста; наталитет је опао и недовољан је чак и за просту репродукцију становништва; депопулација се јавља као реална претња и као неизбежан исход депресивне ситуације.

Сасвим независно од ове недовољно запажене теорије демографске револуције, Френк Нотестајн ће у четрдесетим годинама формулисати своју *Теорију демографске транзиције*. Историјско смањење најпре стопе смртности, а затим и стопе рађања, у току којег се стопа прираштаја становништва индустријализованих земаља најпре повећавала а затим смањивала тежећи нултој стопи – није случајна појава. Ова демографска транзиција текла је упоредо са индустријализацијом и економским развојем уопште, када су се стицале и револуционарне промене у науци, технологији, друштву, институцијама и идеологији. Нотестајн ће, нешто касније, када се демографска транзиција у неразвијеним земљама испољи као експанзија без преседана, инсистирати на законитости смањења наталитета у току економског развоја, залажући се за планирање породице и одговарајуће јавне програме. Независно од тога, Сајмон Кузњец ће у *Модерном економском расту* (1964) минуциозно анализирати економске и демографске процесе великог броја земаља у току последњих столећа. Он ће са разлогом инсистирати на чињеници да је модеран економски раст омогућио, не само да јако нарасло становништво преживи, већ и да импресивно повећа потрошњу по глави становника.

Паралелно са развојем једне овакве, да условно кажем, економске и макротеорије становништва, у протеклим деценијама је импресивно развијана и заокружена у целину Лоткина аналитичка демографска теорија. Стриктно формализована, ова је теорија увела ред и строгу научност у основне демографске варијабле и тиме је створила нове могућности за раније неслућени аналитички и методолошки размах. Ипак, ни један ни други правац развитка демографије није довео до теорије становништва која би се могла, попут других економских теорија – рецимо о акумулацији, ценама и слично – органски уградити у корпус теорије и знања, који сачињава политичку економију.

За такву ситуацију Пол А. Самјуелсон налази занимљиво решење, које му служи да макар и овлаш помене проблеме становништва у свом систему објављеном у *Економији* (наводи су дати према X издању, 1970. године). На самом почетку система Самјуелсон, наиме, уводи, као посебну тему, „централне проблеме сваког економског друштва”, дакле и оног чију економску материју касније не третира. Централне проблеме сврстава у три групе: прва се тиче економске организације, друга се односи на избор технологије, а у трећој се говори о демографској основици коју има свака привреда. Овај последњи одељак служи Самјуелсону да излаже прошле и будуће тенденције раста становништва, да резимира Малтусов принцип и да говори о контроли раста становништва, па и да се задржи на неким битним детаљима у вези са променама у стопи рађања, репродукцији итд. На врло мало простора дате су елементарне информације о теорији и чињеницама, које наравно нису довољне, али читаоцу скрећу пажњу на проблем. Занимљиво је да сличан приступ и поступак није коришћен и за нека друга поглавља, као што су радна снага, запосленост, незапосленост и сл.

II

Не улазећи у то како је о становништву расправљано у другим делима, ваља поменути да у томе постоје двојаке разлике. На једној страни, различита су подручја економије у којима се становништво обрађује и у којима се успостављају везе између економских и демографских чинилаца. На другој страни, различит је интензитет веза и економско-демографских односа који се обрађују, из чега произлазе и различити ефекти на економски систем.

Тако је, на пример, Вилијам Пети видео неповољне демографске карактеристике као неке од узрока неефикасности пореског система и администрације. То је несумњиво морало бити значајан недостатак који оставља привреду у стању сиромаштва и заосталости, али није представљало и непремостиву сметњу функционисању привреде.

За разлику од оваквог периферног места и маргиналног дејства становништва на привреду, Малтус је ставио раст становништва у центар економске проблематике и приписао му апсолутни значај. Производња животних намирница фундаментални је проблем у сваком економском друштву, које без ње не може опстати. Неконтролисани раст становништва има у овом случају коначно дејство: не буду ли позитивне и превентивне кочнице успешно функционисале, геометријски раст становништва надмашиће критично раст намирница и довешће систем до слома.

Проблем је слично, али и сасвим другачије, постављен у Марковом моделу. Овде је становништво стављено у везу са акумулацијом капитала, која је једна од централних категорија. Као таква, акумулација је истовремено и дејствујући чинилац и друштвени однос,

те двојако утиче на све компоненте становништва: на радну снагу, запосленост и незапосленост, на једној страни и рађање, смртност и прираштај становништва, на другој. Излажући процес социјалне диференцијације и продубљујући класне разлике преко граница толеранције, капиталистичка акумулација неминовно води слому капитализма и успостављању друштва без класа.

Одредивши умножавању становништва тако проминентно место у својим *Начелима*, Светозар Марковић је желео да одмах на почетку, непосредно после производње а пре осталих великих проблема, размотри критичан однос између производње намирница и раста становништва. Тај однос је и за Марковића централни, али није по нужди и катастрофалан, јер се ни на страни становништва ни на страни пољопривреде не налазе чиниоци који неминовно воде у слом. Марковић детаљно разматра претпоставке за рационализацију и хуманизацију репродукције становништва, као и претпоставке нужне за унапређење пољопривреде, и ту се показује не само као савестан истраживач, већ и као мудар просветитељ народа.

Прелазећи сада на друго крило нашег узорка, може се одмах на почетку приметити да су могли постојати различити разлози због којих становништво није укључено у расправе о политичкој економији. Пре свега, будући оптерећена економским проблемима, политичка економија није морала приметити дејства становништва, поготову ако су била спорадична, индиректна или тешко приметљива. Штавише, у конкуренцији са ургентном потребом да се схвате и објасне основне категорије једне већ сложене привреде, демографски проблеми могли су и намерно бити остављени ван видног поља. Са оваквом ситуацијом се морао срести, на пример, Адам Смит редигујући своје *Богатство народа*.

Други се круг разлога може тражити у претпоставци да становништво и његова еманација не представљају проблем за политичку економију. У основи овог мишљења може бити оно екстремно, да у реалном свету становништво није проблем народне привреде, било због тога што постоји равнотежа економских и демографских чинилаца, или због тога што се поремећена равнотежа мора трпети. Корак даље може ићи схватање да, мада постоје, демографски проблеми нису проблеми економске науке већ других дисциплина. У сваком случају, идеја о демографским варијаблама као егзогеним није ретка и среће се често и у савременој литератури. Коначно, може се уважити да становништво представља економски проблем, али се њиме не треба бавити због убеђења да је довољно проучено, рецимо у Малтусовом есеју о становништву. Рикардо је очигледно морао бити свестан проблема брзог раста становништва у функционисању привреде, али је могао сматрати да је сам проблем становништва исцрпно расправљан и да му нема места у његовом систему.

Може се, даље, претпоставити да су основне демографске категорије субсумиране у одговарајућим категоријама политичке економије, наравно у другом изразу и у различитим мерама. Укупно становништво

може се описати фондом потрошње, а радна снага, запосленост и незапосленост – фондовима акумулације, инвестиција или надница, или техничким прогресом. Уз нужне варијације које нису непознате, динамичке и структурне промене у привреди одражавају се на таквим променама у становништву. Може се генерално рећи да се иза сваке кључне макроекономске категорије налази одговарајућа категорија становништва, која јој ствара основу. То би значило да су основне демографске варијабле укључене у економски систем, а уколико нису да се могу лако укључити, онако како је то учинио Кејнз у теорији пуне запослености, или слично томе.

И, коначно, треба поменути још једну сметњу интегрисању демографских питања у систем политичке економије. Наука о становништву великим је делом емпиријска наука; она проучава промене које су дугорочног значаја и довољно је разумљена, што све не олакшава да се у потребној мери интегрише у политичку економију која је претежно теоријска наука, са краћим временским хоризонтом, наглашено разграната, а уз то и слојевита. Сваки од ових момената узет за себе отежава интеграцију, а узети скупа готово да је чине немогућом. То, међутим, ниуком случају не значи да економска наука, узета у целини, не прихвата обраду демографске материје. Значајне дисциплине, попут теорије раста или развоја, теорије регионалног развоја, конструкција вишесекторских модела итд, не могу се замислити без одговарајуће демографске садржине. Овде није реч о томе, већ о месту становништва у политичкој економији, које је тешко наћи.

III

Из претходног се намећу два битна закључка. *Прво*, у системима политичке економије, који су поменути, нема стандардних поглавља посвећених становништву, попут оних о основним економским категоријама. Нема ни поглавља која би се на нестандардан начин бавила проблемима становништва, сем у *Начелима* Светозара Марковића и *Економији* Пола Самјуелсона. Судајући по томе, становништво није генерално схваћено као проблем политичке економије, а у случајевима где јесте, схваћено је различито. *Друго*, међу теоријама о становништву не постоји таква која би се могла непосредно интегрисати у систем политичке економије. Рационално језгро Малтусове теорије бави се контролом и растом становништва, Ландријева и Нотестајнова теорија описује процес транзиције, а Лоткина теорија се бави демографским функцијама. Ништа од тога није непосредно релевантно за политичку економију, а то се може, по свој прилици, рећи и за главнину парцијалних теорија о становништву.

Док се током протеклих двеста година у науци обнавља овакво стање, у реалном свету се збивају драматичне промене. Становништво света порасло је у овом раздобљу за више од четири пута; током последњих педесет година формирала су се два типа репродукције станов-

ништва: брзорастући и депопулациони; динамичке и структурне промене становништва постале су много релевантније за привреду и науку него што су биле. Ово и због тога што је наступило огромно убрзање привредног раста, ношено техничким прогресом без преседана у историји, а праћено исто таквим уништавањем природних ресурса и животне средине.

Све појаве модерног света добро су познате и на њима се не треба задржавати. Треба, међутим, подсетити да оне немају само појединачне ефекте, већ и да групно делују у сложеним интеракцијама, мењајући битно постојеће економске односе. Тако, на пример, становништво и радна снага већ су постали преобилан фактор у земљама демографске експанзије, а ускоро ће постати и оскудан фактор у земљама депопулације. Не само због тога, већ и због техничког прогреса, мења се расположивост, па и значај и релативне цене многих фактора производње; некада бесплатна, тако важна природна богатства као што су вода, ваздух, климатске прилике и слично, увлаче се у сферу производње и промета, са свим последицама које намеће њихова релативна оскудица. Не упуштајући се у даље набрајање, мислим да могу закључити да би се у политичкој економији морала посветити већа пажња новим демографским, технолошким и еколошким проблемима који су значајни за функционисање привреде.

Ограничавајући се на овом месту само на прве проблеме, желим да подсетим како су у теорији аграрне пренасељености конзистентно укључени демографски и други садејствујући чиниоци. Исто тако, ваља подсетити на теорију зачараног круга неразвијености Рагнара Нурксеа; на пропозицију о супституцији акумулације незапосленом радном снагом, коју су формулисали индијски економисти; на теорију неограничене понуде радне снаге Артура Луиса, од којих свака даје становништву одговарајући пондер. Коначно, треба подсетити и на велики број емпиријских и теоријских истраживања о везама и односима између становништва и радне снаге, с једне стране, и акумулације, инвестиција и запослености, с друге стране, која нису до сада систематизована.

Политичка економија не би смела да игнорише реалне промене и да потцењује постојеће научно знање, па да и даље оставља проблеме становништва на страни. Имајући у виду ограничења која се пред њу постављају, вероватно је да би морала да потражи привремена, па и палијативна решења. Могло би се, на пример, замислити, на самом почетку система, посебно поглавље о становништву и одговарајућим теоријама, као код Марковића и Самјуелсона, с тим да се проблеми захвате целовито и да се укаже на импликације оскудности, односно обиља фактора становништва. Вероватно је да би овде требало размотрити, поред Нурксеове и Лукеове теорије и оне које се баве депопулацијом и њеним импликацијама. Коначно, требало би да се у

границама у којима се проучавају политика и мере у другим областима, размотре и начела популационе политике, као и њени методи и мере.

Веома је важно да се у систем политичке економије уграде одговарајући делови о радној снази, запослености и незапослености, пре свега ради њиховог властитог значаја. Поред тога, ове би категорије, требало размотрити у вези са акумулацијом, инвестицијама, производњом, избором технологије, као и образовањем, здравственом заштитом и слично. Полазећи од парцијалних проблема и односа, вредело би покушати да се да оцена алтернативних модела демографског развоја.

(Примљено 20.07.1990)

dr Miloš Macura,

Retired Professor of the Faculty of Philosophy in Belgrade

IS POPULATION A SUBJECT OF POLITICAL ECONOMY?

Summary

Three questions are treated in the present article, namely: the way of treatment of the problem of population in various political economy systems, treatment or non-treatment of population in individual studies; are there areas of political economy where there should be no question of non-treating demographic problems?

According to the author it is necessary to incorporate into the system of political economy corresponding parts relating to labour force, to employment and unemployment. This is necessary first of all due to the significance of these categories. Parallel to the above it would be necessary to treat, in relation to population, the issues of accumulation, investments, production, technology choice, as well as education system, health protection and the like. While beginning with partial problems and relations it would be useful to evaluate alternative models of demographic development.

Key words: *Demography. – Political economy. – The law of population. – Economic doctrines.*

dr Miloš Macura,

Professeur à la retraite de la Faculté de philosophie de Belgrade

LA POPULATION EST-ELLE L'OBJET DE L'ÉCONOMIE POLITIQUE

Résumé

L'auteur examine dans son travail trois questions suivantes: celle de savoir comment le problème de la population est-il traité dans divers systèmes d'économie politique; celle de savoir pourquoi la population a-t-elle trouvé ou non sa place dans certains travaux; et, enfin, celle de savoir s'il y a des domaines d'économie politique dans lesquels le débat sur les problèmes démographiques ne devrait pas faire défaut. Repondant à ces questions, l'auteur conclut qu'il est nécessaire d'imbriquer dans le système économique politique des parties sur la main-d'oeuvre, sur l'emploi et sur le chômage, avant tout en raison de leur propre importance. Parallèlement à ces catégories, il conviendrait d'examiner, à la lumière de la population, l'accumulation, les investissements, la production, le choix de la technologie, et aussi l'éducation, la protection sociale etc.

Mots clé: *Démographie. – Economie politique. – Loi de la population. – Doctrines économiques.*